

А. В. Кавалёва

ДЭНАМІНАЦЫЯ БЕЛАРУСКІХ АЙКОНІМАЎ XX стагоддзя

Назвы населеных пунктаў, або айконімы, з'яўляюцца крыніцай самай разнастайнай інфармацыі – лінгвістычнай і экстралінгвістычнай. Айконімы з'яўляюцца своеасаблівымі помнікамі духоўнай культуры пэўнага этнасу, «неад'емнай часткай фонавых ведаў носьбітаў пэўнай мовы і культуры» [1, 84]. Анамастычныя адзінкі адлюстроўваюць фізіка-геаграфічныя, асаблівасці мясцовасці, заняткі і рамёствы тагачаснага насельніцтва.

З'ява дэнамінацыі айконімаў (замена старога імя на новае) засведчана ў кожны гістарычны перыяд: *Царград* → *Канстанцінопаль* → *Стамбул*, *Крутагор'е* → *Койданава* → *Дзяржынск*. Пэўная эпоха

стварае ў айканіміі новыя тапанімічныя мадэлі і новыя тапаасновы ў залежнасці ад ступені развіцця грамадства. Кастрычніцкія падзеі 1917 года абумовілі з'яўленне новай ідэалогіі, якая закранула ўсе сферы тагачаснага соцыума. У тапаніміі Беларусі гэта найперш адбілася ў масавых перайменаваннях геаграфічных аб'ектаў. З розных крыніц намі выяўлена больш за 900 такіх айканімічных адзінак. Традыцыйныя тапонімы замяняліся на саветонімы-мемарыялы, якія ўшаноўвалі палітычных і дзяржаўных дзеячаў (У. Ленін → *Леніна*), адлюстроўвалі паняцці сацыялістычнай вытворчасці (ураджай → *Ураджайная*, энергетык → *Энергетыкаў*), сімвалы (факел → *Факел*, жыццё → *Новае Жыццё*), новыя святы (Першае Мая → *Першае Мая*). Такія наватворы з'яўляліся знакамі «ідэалагічнага маркіравання тапанімічнай прасторы» [2, 70]. На працэс дэнамінацыі ў беларускай айканіміі звярталі ўвагу Я. Адамовіч, В. Лемцюгова, Л. Лыч, Г. Мезенка, Я. Рапановіч, Г. Цыхун, В. Шур і іншыя. Страчаныя айканімічныя адзінкі яшчэ не былі аб'ектам усебаковага даследавання, а ў наш час узнікаюцца пытанні аб мэтазгоднасці такіх замен і вяртанні часткі страчаных онімаў у тапанімічную сістэму, таму аналіз такіх айконімаў з'яўляецца актуальным.

Асаблівай інтэнсіўнасці з'ява дэнамінацыі айконімаў Беларусі дасягнула ў 20-я і 60-я гады ХХ стагоддзя, бо менавіта ў гэтыя перыяды адбылася найбольшая колькасць замен. Вызначаюцца два асноўныя матывы перайменаванняў: імкненне замяніць старыя назвы, што звязаны з былымі рэаліямі ці імёнамі мінулага, якія не адпавядалі новым сацыяльным з'явам, і жаданне ўвесці новыя найменні, што адлюстроўвалі тагачасныя ідэалагічныя стэрэатыпы краіны [3, 54].

Айконімы, апелятывы якіх абазначалі былыя рэаліі, змяшчалі інфармацыю пра заняткі, рамёствы і промыслы тагачаснага насельніцтва, формы землекарыстання, таксама, на думку кіраўнікоў дзяржавы, не адпавядалі ідэалам тагачаснага грамадства, а таму замяняліся. Страчаная адзінка *Востры Канец* (з 1964 г. *Рачная*, Верхн.) матывавана назвай зямельнага надзелу *канец* 'участак ніў, які ўпіраецца ў іншае поле' [4, 19], атрыбутыўны кампанент *востры* ўказвае на форму зямельнага надзелу. Айконім *Глыбокі Брод* (з 1948 г. *Кіраўка*, Бял.) паходзіць ад драмонімнага апелятыва *брод*

‘мелкае месца на ўсю шырынню ракі, возера, старыцы, балота, па якім пераходзяць пешшу’ [5, 105]. Дэнамінацыі падлягалі найменні, апелятывы якіх абазначалі заняткі ці рамёствы тагачаснага насельніцтва. Страчаны айконім *Паташня* (з 1945 г. *Мар’янолле*, Паст.) утвораны ад апелятыва *паташня* ‘месца, прадпрыемства ў лесе, дзе выпальвалі драўнінавы попел для вырабу паташу (вуглякіслага калію)’ [5, 499]. У Буда-Кашалёўскім раёне да 1964 года існавала адзінка *Гута* (з 1964 г. *Вазраждзенне*), якая паходзіць ад апелятыва *гута* ‘завод меднага ці шклянога посуду’. Айконім *Ліхтэрня* (з 1930 г. *Чырвоная Ніва*, Хойн.) матываваны прамысловым апелятывам *ліхтэрня* ‘прадпрыемства, на якім выраблялі ліхтэры – невялікія грузавыя судны тыпу баржы’ і іншыя. Замяняліся адзінкі, якія суадносіліся з назвамі тагачасных тыпаў паселішчаў. Так, айконімы *Двор* (з 1920 г. *Чырвоны*, *Араты*, Хойн.), *Фальварак* (з 1964 г. *Садовая*, Сен.) утвораны ад апелятываў *двор* ‘населены пункт, паселішча хутарскага тыпу, шляхецкае землеўладанне’ і *фальварак* ‘зямельнае ўладанне феадала’ [6, 76, 132]. Страчаная назва паселішча *Маёнтак* (з 1938 г. *Камунар*, Чэр.) паходзіць ад лексемы *маёнтак* ‘панскае памесце, фальварак’ [5, 416].

Да «абразлівых» адносілі і некаторыя айконімы, якія страцілі сваю першапачатковую семантыку і набылі ў сучаснай беларускай мове іншае ці дадатковае значэнне. Страчаная назва паселішча *Пагост* (з 1918 г. *Пабеда*, Шум.) матывавана лексмай *пагост* ‘населены пункт з царквой, сядзіба сельскай абшчыны з праваслаўнымі могілкамі’ [5, 461]. Гэты апелятыў у сучаснай беларускай мове набыў дадатковае значэнне *пагост* ‘могільнік’; гэта, відаць, з’явілася прычынай замены. Гелонімны апелятыў *язва* ‘гнілое балота, невялікая балоцінка’ [5, 713] засведчаны ў аснове страчанага айконіма *Язвы* (з 1964 г. *Усходняя*, Бых.), ён можа ўжывацца са значэннем *язва* ‘гнойная ранка на скуры, (разм.) пра злога, з’едлівага чалавека’. Страчаны айконім *Халуі* (з 1964 г. *Зарэчча*, Гар.) суадносіцца з лексмай *халуі* ‘падводны камень на рацэ, завалы ствалоў дрэў, што ўпалі ў раку’ [7, 351]. Гэты апелятыў мае значэнне *халуі* (пагард.) ‘назва слугі, лакея’, што паслужыла падставай для перайменавання.

Шматлікія адантрапонімныя айконімы таксама замяняліся, таму што такія адзінкі суадносяцца з апелятывамі, якія ў сучаснай

беларускай мове маюць негатыўныя канатацыі. У большасці такія онімы з'яўляліся дэрыватамі ад уласнага імя ўладальніка паселішча або першапачаўніка і яго нашчадкаў. Семантыка імені мела вялікае значэнне: пры імянарачэнні дзяцей бацькі пазбягалі абразлівых імёнаў, а імя з адмоўным значэннем давалася з прафілактычнай мэтай, каб пазбавіць дзіця ад хвароб ці няшчасця [8, 157–170]. У выніку перайменавання знікла з тапанімічнага ландшафту краіны адзінка *Быкі*, якая ў 1969 годзе ў Воранаўскім раёне была заменена на назву *Мілавідная*. У 1905 годзе айконім быў фальваркам у Седліцкай воласці Ашмянскага павета. У яго аснове – назва калектыву нашчадкаў, якая шляхам тапанімічнай метаніміі замацавалася за паселішчам. Адзінка паходзіць ад імені-мянушкі або прозвішча *Бык*, якое засведчана ў вядомых антрапаніміконах. Уласнае імя *Бык* суадносіцца з фаўністычным апелятывам *бык* ‘самец буйной рагатай жывёлы’. Культ гэтай жывёліны засведчаны на тэрыторыі Беларусі з часоў неаліту; бык асацыяваўся з богам урадлівасці зямлі, з'яўляўся сімвалам новага дня, што мае непасрэдную сувязь з узыходам сонца [9, 53–55]. Гэтае імя-мянушка ў якасці тапаасновы засведчана ва ўсіх рэгіёнах Беларусі, асабліва на Гродзеншчыне і Віцебшчыне: *Быкі*, *Быкоўшчына*, *Бычкі*, *Бычкова*, *Быкевічы*, *Быковічы* і іншыя. Перайменаванне адзінак з гэтай тапасновай прывяло да парушэння іх арэала.

Страчаная адзінка *Асталонава* (з 1969 г. *Светлая*, Гор.) паходзіць, верагодна, ад імені-мянушкі *Остолоп*, што фіксуецца на ўсходнеславянскім кантынууме з XVI стагоддзя [10, 234]. У сучаснай беларускай мове ўласнае імя *Остолоп* суадносіцца з апелятывам *асталоп*, які ўжываецца са значэннем дурань, ёлупень; бесталковы, што і з'явілася падставай для замены.

У Клецкім раёне да 1964 года існаваў айконім *Сабачкі* (сучасн. *Светлая*). Ён вядомы з XIX стагоддзя як назва паселішча ў Грыцэвіцкай воласці. Адзінка ўтворана ад уласнага імя *Сабака*, гэты антрапонім узыходзіць да апелятыва *сабака* ‘свойская жывёліна, якая выкарыстоўваецца для вартаўнічай аховы, на паляванні’. У сучасным айканіміконе аснова *Сабака* выяўляецца ў айконімах *Сабачоўка*, *Сабачкі*, перайменаванне адзінкі прывяло да парушэння арэала. У старажытнасці, згодна міфам і паданням, гэтая жывёліна ўспрымалася станоўча, сабака «надзяляўся здольнасцю прадбачыць

лѣс і прадказваць будучыню» [9, 443]. Але ў сучаснай беларускай мове апелятыў *сабака* набыў і пераноснае значэнне: ‘нягоднік, злосны, шкодны чалавек’.

Пэўная негатыўная канатацыя, відаць, выяўлялася ў айконіме *Жыдаўка* (з 1928 г. *Першамайская*, Лаг.), які вядомы з канца XIX стагоддзя як паселішча ў Прусавіцкай воласці Барысаўскага павета. У аснове адзінкі, верагодна, гіпакарыстык ад імя-кампазіта *Жидиславъ*, *Жидомир*, якое на славянскім кантынууме фіксуецца з XII стагоддзя [11, 85]. Страчаны айконім з асновай *Жыд-* і фармантам *-аўка* быў адзінкавым у беларускім тапанімічным ландшафце.

У пісьмовых крыніцах страчаны айконім *Відагошча* (сучасн. *Камсамалец*) зарэгістраваны з 1693 года як цэнтр маёнтка [12, 591]. У яго аснове, відавочна, уласнае імя-кампазіт *Widogost*, *Widogoszcz*, у славянскім антрапаніміконе яно вядома з пачатку XVII стагоддзя. Страчаны айконім *Зламышле* (з 1964 г. *Загародная*, Кам.) суадносіцца з антрапонімам **Zlomysl*, які не зафіксаваны ў беларускіх крыніцах, але ў славянскім антрапаніміконе яго магчыма рэканструяваць па мадэлі імёнаў-кампазітаў з пастпанентам *mysl* тыпу *Dobromysl*, *Drogomysl*, *Ninomysl*, *Siemomysl*, *Uniomysl*. Фіксацыя ўласнага імя *Želimysl* у форме *S(e)limisl* засведчана з 1136 года [13, 131].

Страчаная адзінка *Хатаевічы* (з 1939 г. *Акцябр*), што на Лагойшчыне, засведчана ўпершыню ў 1558 годзе як шляхецкая ўласнасць у Мінскім павеце. Айконім матываваны рэканструяваным антрапонімам **Хота*, *Хата* [14, 433]. Ён, магчыма, з’яўляецца гіпакарыстыкам ад уласнага імя *Хацімір*. Перайменаваны айконім *Хацеўка* (*Чырвоны Кастрычнік*) утвораны ад антрапоніма *Хотен*, *Хотян*, *Хотьян*, які таксама можа быць скарачонай формай уласнага імя *Хацімір*. Гэтая адзінка існавала да 1938 года ў Добрушскім раёне.

У гэты перыяд перайменаванню падлягалі спрадвечныя айконімы, звязаныя з рэлігійнай тэматыкай, што было выклікана прапагандай атэізму. Негатыўнае стаўленне выклікалі найменні, тапаасновы якіх суадносіліся з назвамі царкоўных збудаванняў: *Капліца* (з 1964 г. *Горная*, Маз.) ← *капліца* ‘невялікі царкоўны або касцёльны будынак з іконамі без алтара’; *Царкавішча* (з 1964 г. *Уладзіміраўка*, Віц.) ← *царкавішча* ‘месца, на якім стаяла царква’ [5, 686]; *Манастыр* (з 1964 г. *Мар’іна*, Чашн.) ← *манастыр* ‘царква і тэрыторыя, якія належаць

абшчыне манахаў або манашак'. Замяняліся адзінкі, якія суадносіліся з найменнямі асоб рэлігійнай сферы: *Дзякі* (з 1969 г. *Крыніцы*, Ваўк.) ← *дзяк* 'ніжэйшы царкоўны служыцель у праваслаўнай царкве'; *Папоўка* (з 1964 г. *Арэшанка*, Чашн.) ← *поп* 'асоба, якая праводзіць богаслужэнне'. Адзначым, што ў гэтых выпадках магчыма і адантрапанімічнае паходжанне онімаў ад прозвішчаў *Поп*, *Папоў*.

Айконімы, тапаасновы якіх выклікалі асацыяцыі з сацыяльнай няроўнасцю, прывілеяванымі класамі, таксама былі перайменаваны. Так, замяняліся адзінкі *Паноўка* (з 1964 г. *Знамя*, Тал.), *Каралі* (з 1938 г. *Большавік*, Сен.), *Цараўцы* (з 1935 г. *Кірава*, Слуц.), тапаасновы якіх суадносіліся з апелятывамі *пан* 'уладальнік маёнтка, асоба, якая належыць да прывілеяваных слаёў грамадства'; *кароль* 'тытул манарха ў некаторых краінах'; *цар* 'тытул манарха ў Расіі, Балгарыі, Сербіі'. Але гэтыя страчаныя айконімы пераважна адантрапанімічнага паходжання і паходзяць ад уласных імёнаў *Пан* [14, 313], *Кароль* [14, 187]. Замяняліся айконімы, якія суадносіліся з прозвішчамі вядомых ваенных дзеячаў грамадзянскай вайны Л. Карнілава, М. Юдзеніча: *Карнілавічы* (з 1964 г. *Ударная*, Сен.), *Юдзенічы* (з 1964 г. *Савецкая*, Сен.); з прозвішчам царскай дынастыі Раманавых: *Раманава* (з 1918 г. *Леніна*, Гор.), але гэтыя адзінкі ўтвораны ад царкоўных імёнаў у іх размоўных формах або мянушак – ад антрапонімаў *Корніло* [15, 102], *Роман* [15, 141], *Юдзік*, *Юдко* [14, 496].

Адбылася змена намінацыі «нейтральных» айконімаў, апелятывы якіх з'яўляліся фізіка-геаграфічнымі тэрмінамі, што ўказвалі на асаблівасці мясцовасці. Страчаная адзінка *Барок* (з 1934 г. *Надзежда*, Добр.) утворана ад лексемы *бор* 'стары густы сасновы лес, які расце на высокім месцы'. Айконім *Круты Роў* (з 1937 г. *Сярэбраны Ручай*, Крыч.) паходзіць ад аронімнага апелятыва *роў* 'доўгае паглыбленне, выкапанае ў зямлі, канава'. Страчаныя назвы паселішчаў *Цёмнае Балота* (з 1973 г. *Сасновы Бор*, Шчуч.), *Крыніца* (з 1930 г. *Новы*, Пух.) матываваны гідраграфічнымі тэрмінамі *крыніца* 'натуральны выхад падземных вод на паверхню зямлі, вадаём, які ўтвараецца на месцы выхаду падземных натуральных вод'; *балота* 'нізкае багністае месца, звычайна са стаячай вадой і вільгацелюбнай расліннасцю' і іншыя.

У разрад замененых назваў трапілі і адгідронімныя адзінкі, утвораныя шляхам трансанімізацыі ад назваў кантактных гідронімаў. Айконім *Каўпыніца* (з 1962 г. *Колас*, Круп.) паходзіць ад патамоніма *Каўпыніца*, правага прытока р. Нача (бас. Дняпра); страчаная назва паселішча *Обаль* (з 1931 г. *Ферма*, Шум.) утворана ад гідроніма *Обаль*, правага прытока Заходняй Дзвіны.

Такім чынам, у працэсе дэнамінацыі замене падлягалі айконімы, што мелі «абразлівыя канатацыі», суадносіліся з рэлігійнай тэматыкай, з назвамі прывілеяваных класаў, указвалі на былыя рэаліі. У шматлікіх выпадках значэнне апелятываў спрадвечных найменняў не ўтрымлівала негатыўных канатацый, якія ім надаваліся па недасведчанасці. Перайменаванні прывялі ў шэрагу выпадкаў да страты традыцыйных айконімаў, тапаасновы якіх ўтрымлівалі звесткі аб асаблівасцях гаспадарчай дзейнасці, фізіка-геаграфічных асаблівасцях мясцовасці, імёнах-мянушках тагачаснага насельніцтва, таму мэтазгодна вяртанне шматлікіх страчаных адзінак у тапанімічную сістэму краіны.

Літаратура

1. Томахин, Г. Д. Топонимы как реалии языка и культуры (на материале географических названий США) / Г. Д. Томахин // Вопросы языкознания. – 1984. – № 4. – С. 84–90.
2. Калиновська, О. В. Специфіка конотативних значень на позначення просторових понять в українському політичному дискурсі ХХ століття / О. В. Калиновська // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2006. – Том 60 : Філологічні науки. – С. 66–71.
3. Поспелов, Е. М. Переименования городов и сел в СССР / Е. М. Поспелов // Топонимика СССР / АН СССР, Моск. филиал географического общества ; под ред.: Е. М. Поспелова [и др.]. – М., 1990. – С. 54–73.
4. Лемцюгова, В. П. Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз населеных пунктаў Мінскай вобласці / В. П. Лемцюгова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 156 с.
5. Яшкін, І. Я. Слоўнік беларускіх мясцовых географічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін. – Мінск : Бел. навука, 2005. – 808 с.
6. Лемтюгова, В. П. Восточнославянская ойконимия апеллятивного происхождения: названия типов поселений / В. П. Лемтюгова. – Минск : Наука и техника, 1983. – 198 с.
7. Мурзаев, Э. М. Словарь народных географических терминов / Э. М. Мурзаев. – М. : Мысль, 1984. – 653 с.

8. Худаш, М. Л. 3 історіі украінської антропонимії / М. Л. Худаш. – К. : Наукова думка, 1977. – 236 с.
9. Беларуская міфалогія : энцыкл. слоўнік / С. Санько [і інш.] ; склад. І. Клімковіч. – 2-е выд., дап. – Мінск : Беларусь, 2006. – 599 с.
10. Веселовский, С. Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии / С. Б. Веселовский. – М. : Наука, 1974. – 381 с.
11. Морошкин, М. Славянский именовослов, или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке / М. Морошкин. – СПб., 1867. – 213 с.
12. Памяць: гіст.-дакум. хроніка Мінскага раёна / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭН, 1998. – 640 с.
13. Malec, M. Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych / M. Malec. – Wrocław etc. : PAN, 1982. – 220 s.
14. Бірыла, М. В. Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 505 с.
15. Бірыла, М. В. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – 328 с.
16. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / рэдкал.: К. К. Атраховіч [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – 5 т.

Спіс умоўных скарачэнняў

а) раёнаў:

Бых. – Быхаўскі, Бял. – Бялыніцкі, Ваўк. – Ваўкавыскі, Верхн. – Верхнядзвінскі, Віц. – Віцебскі, Гарад. – Гарадоцкі, Гор. – Горацкі, Добр. – Добрушскі, Кам. – Камянецкі, Круп. – Крупскі, Крыч. – Крычаўскі, Лаг. – Лагойскі, Маз. – Мазырскі, Паст. – Пастаўскі, Пух. – Пухавіцкі, Сен. – Сенненскі, Тал. – Талачынскі, Хойн. – Хойніцкі, Чашн. – Чашніцкі, Чэр. – Чэрыкаўскі, Шум. – Шумілінскі, Шчуч. – Шчучынскі.

б) іншае:

бас. – басейн

р. – рака